

Stavebná činnosť a bývanie v Prešporoku od polovice 19. storočia do roku 1919

Lenka Vargová

Mgr. Lenka Vargová
Univerzita Komenského v Bratislave
Filozofická fakulta
Katedra etnológie a muzeológie
Gondova 2
814 99 Bratislava
e-mail: lenka.vargov6@gmail.com

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, 3:2:83-96

Housing Construction and Living in 1850-1919 Prešporok

This paper is divided into two parts the first of which examines the urban space in Bratislava (Prešporok) during the last decades of the existence of Austro-Hungarian monarchy, primarily through basic information about the city's administrative division, its inhabitants and its infrastructure. We also focus on housing developments and construction, prevailing architectural styles and examples of new buildings using photographic documentation. In the second part of the paper, we survey and review both permanent and temporary museum exhibitions in Bratislava's cultural institutions that concentrate on the daily life in Bratislava in the 19th and early 20th century.

Key words: Bratislava/Prešporok, everyday life, 19th and 20th century, housing, construction, exhibitions.

Obdobie 19. a počiatku 20. storočia bolo plné politických nepokojov, ktoré neskôr vyústili do dvoch svetových vojen, no nepochybne to bolo aj obdobie rozvíjajúcej sa industrializácie a modernizácie. Táto doba sa zasadila o vedecký pokrok skoro vo všetkých odvetviach života a priniesla so sebou počiatky mnohých technických výtvarných, ktoré pre väčšinu domácností znamenali uľahčenie každodenných prác a v bežnom živote ich používame dodnes. Zároveň to bol čas veľkých sociálnych zmien, hnutí za národné práva, formovania národného povedomia či emancipácie žien.

Bratislava, v tomto období známa ešte pod menom Prešporok,¹ po latinsky Posonium, po nemecky Pressburg a po maďarsky Pozsony, bola až do vzniku medzivojnového Československa súčasťou Rakúsko-uhorskej monarchie. Od roku 1850 mesto tvorilo päť mestských častí, a to: Altstadt (Staré Mesto), Ferdinandstadt (Ferdinandovo mesto), Franz Josefstadt (Mesto Františka Jozefa), Theresienstadt (Podhradie) a Neustadt (Nové Mesto). Celé mesto sa rozkladalo len na ľavom brehu Dunaja, hoci malo aj majetky na petržalskej strane. Každá časť mala pôvodne vlastné, samostatné číslovanie domov, v roku 1879 sa rozhodlo o prvom úradnom pomenovaní ulíc a námestí a tiež sa zaviedlo samostatné číslovanie domov na každej ulici. Opätovne bolo zriadených aj päť mestských okresov. V roku 1890 vstúpila

¹ Svoj súčasný názov – Bratislava, mesto získalo až v marci 1919.

do platnosti dvojjazyčnosť názvov ulíc, keďže mesto malo výrazný nemecký charakter.²

Staré Mesto predstavuje jadro mesta pôvodne obkolesené hradbami a obrannými štruktúrami a tvorilo ho 28 ulíc.³ Ferdinandovo mesto bolo pomenované na počesť posledného panovníka korunovaného v Prešporoku – Ferdinanda V. Táto oblasť bola obývaná už od stredoveku ako tzv. nové osídlenie pred Michalskou bránou.⁴ Mesto Františka Jozefa predstavovalo továrenskú štvrť, v ktorej nastal prudký rozvoj hlavne po výstavbe Mosta Františka Jozefa v roku 1890. Postupne tu vznikla ropná rafinéria, ústredie električkovej dopravy, aj Zimný prístav.⁵ Podhradie sa stalo súčasťou mesta až od roku 1850 a tvorilo ho predmestie Vydrice a Zuckermendl, kde žilo najchudobnejšie obyvateľstvo Prešporka. Skladalo sa prevažne z lodníkov, rybárov a remeselníkov.⁶ Z Vydrice premával prievoz na druhý breh Dunaja, neskôr tu stál loďkový Most Karolíny Augusty a od roku 1895 tu končila električková trať. Zuckermendl predstavoval najzápadnejší výbežok mesta, ďalej boli už len židovské cintoríny a vinohrady.⁷ Nové Mesto bolo jednou z novších mestských častí, keďže v stredoveku sa tu rozkladali obilné polia. Osídľovanie tejto oblasti začalo po roku 1848 aj vďaka výstavbe železničnej trate.⁸

Etnická skladba mesta bola veľmi bohatá, pričom väčšinu obyvateľstva tvorili Nemci, nasledovaní Maďarmi a Slovákmi. Našli by sme tu však aj početnú židovskú komunitu či bulharskú, chorvátsku, poľskú alebo ruskú menšinu. Typickou bola aj jazyková a kultúrna tolerancia, ktorú však čiastočne narušili maďarizačné tendencie konca 19. storočia. Prevládajúcim jazykom však bola nemčina. V roku 1869 žilo v meste 46 540 obyvateľov, v roku 1900 ich počet stúpol na 65 867 a v roku 1919 to bolo už 83 200. Z hľadiska náboženského vyznania dominovali katolíci, druhú najväčšiu skupinu predstavovali evanjelici, následne židia a malá časť obyvateľstva sa hlásila aj ku kalvínom a grécko-katolíkom.⁹

Zrušenie poddanstva v roku 1848 a následné oslobodenie urbárskych poddaných v roku 1853 malo značný vplyv na rýchlejší ekonomický a stavebný rozvoj v krajine, a to hlavne v mestách. Lacná pracovná sila sa stala dostupnejšou pre rodiace sa podniky, čo prispelo aj k rozvoju obchodu a peňažníctva a napomohlo nástupu trhovej ekonomiky. Potreba nových zamestnancov do priemyselných podnikov znamenala pre mestá prílev nového obyvateľstva z vidieka, čo malo za následok

² HORVÁTH, Vladimír. *Bratislavský topografický lexikón*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 34.

³ ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Staré mesto*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006, s. 6-8.

⁴ ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Ferdinandovo mesto*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2004, s. 14-16.

⁵ ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Mesto Františka Jozefa*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2005, s. 72-74.

⁶ ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Podhradie*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, s. 17-19.

⁷ GAŽO, Mikuláš – HOLČÍK, Štefan – ZINSER, Otto. *Bratislava pred sto rokmi a dnes*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, s. 60-62, 83, 85.

⁸ ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Nové Mesto*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2007, s. 8.

⁹ FRANCOVÁ, Zuzana. Obyvatelia – sociálna a konfesijná skladba. In: *BRATISLAVA. Zborník Mestského múzea Bratislava X*. Zodp. redaktor Peter Hyross. Bratislava : Mestské múzeum, 1998, s. 17-22, 28, 30; tiež pozri TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 2009, č. XXI., s. 53-70.

postupnú zmenu sociálnej štruktúry obyvateľstva, ale aj potrebu dotvárania železničnej a riečnej prepravnej siete.¹⁰

Na zmeny v infraštruktúre však mali vplyv aj technické inovácie 19. storočia. Kónská železnica tu síce premávala už v roku 1840, čím Prešporok získal uhorské prvenstvo, no v roku 1870 bola na trase Prešporok – Sereď prebudovaná na parnú. Začiatkom 20. storočia do mesta každý deň prichádzali rýchliky z Viedne či Budapešti, no aj osobné vlaky z ďalších miest monarchie. V meste sa nachádzalo aj viacero železničných staníc – v roku 1871 bola postavená nová staničná budova podľa projektu Ignáca Feiglera ml. (v roku 1904 bola zväčšená podľa projektu Jozefa Erdélyho, čím vzniklo jadro dnešnej hlavnej stanice), v roku 1895 bola otvorená stanica Nové Mesto (Mlynské Nivy) a železnica mala aj filiálku na Šancovej ulici. Od 27. augusta 1895 v Prešporoku ako prvom európskom meste premávala tiež mestská električková dráha, ktorá zabezpečovala spojenie železničných staníc s mestom. Práve pre potreby električkovej dráhy vznikla v tom istom roku aj prvá elektráreň v meste.

Výrazný prínos nielen pre dopravnú sieť malo postavenie Mosta Františka Jozefa ako prvého stáleho železného mosta cez Dunaj, ktorý cisár slávnostne otvoril 30. decembra 1890. Cez most jazdila aj električková dráha do Viedne, ktorá fungovala od roku 1914. V meste mohli ľudia na dopravu využiť nájomné vozy, a to buď dvojzáprahy alebo drožky. Na začiatku 20. storočia v okolí mesta premávali dvakrát denne omnibusy po trase Prešporok – Engerau (Petržalka) – Durvay (Durvayova tehelňa) – Kittsee (Kopčany). Bola tu aj možnosť využiť poštové vozy, ktoré jazdili denne po trase Hainburg a späť. Ďalšiu možnosť cestovania predstavovali parné lode, ktoré sem počas letnej sezóny premávali z Budapešti a Viedne. Na prechod cez Dunaj do Petržalky a späť bolo možné použiť vrtuľový parník od Korunovačného pahorka; parník Propeller fungoval od roku 1890.¹¹

S polovicou 19. storočia nastala modernizácia aj v oblasti komunikácie či verejného osvetlenia, čo napomohlo k zlepšeniu kvality života v meste. V roku 1847 bol zriadený prvý telegraf a o tri roky neskôr bol dostupný už aj pre súkromné osoby a firmy. Prvá telefónna ústredňa v meste bola v prevádzke od roku 1884 na dnešnom Hurbanovom námestí. Plynové osvetlenie v Prešporoku zaviedli v roku 1856 ako v prvom meste Uhorska – noci osvetľovalo 209 lúč, elektrické osvetlenie nasledovalo v roku 1902. Divadlo Aréna dokonca zaviedlo elektrické osvetlenie ešte pred Mestským divadlom, a to v máji 1900.¹² V roku 1885 boli postavené mestské vodárne na ostrove Sihoť, čo bol najväčší dunajský ostrov na našom území, a o rok bol zavedený vodovod. Vodárne zásobovali celý Prešporok pitnou vodou. Kanalizáciu dobudovali v roku 1906, náklady mesto vyšli okolo dvoch miliónov korún a v roku 1918 mala celkovú dĺžku 53 km.¹³

Technická revolúcia 19. storočia zasiahla do všetkých oblastí života ľudí a jedným z jej následkov bolo aj rozširovanie miest či prestavba už existujúcich budov. Architektúra vždy patrila k spôsobom, ako ukázať svetu hospodárske úspechy a spoločenské postavenie majiteľov, a ani v tomto období tomu nebolo inak.

¹⁰ ŠAŠKY, Ladislav. *Sprievodca po pamiatkach Bratislavy II. diel.* Bratislava : Bratislavská informačná a propagačná služba, 1987, s. 115-118.

¹¹ KUMLIK, Emil. *Bratislava – Pozsony – Pressburg 1907.* Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2005, s. 9-11, 56-58, 89; KAČÍREK, Ľuboš - TIŠLIAR, Pavol. *Petržalka do roku 1918.* Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, s. 55-56.

¹² GAŽO, Mikuláš – HOLČÍK, Štefan – ZINSER, Otto, ref. 7, s. 45, 121, 123, 175.

¹³ KUMLIK, ref. 11, s. 64, 101.

Mešťania mohli využiť služby jednak „domácich“ architektov a stavebných firiem, no nebolo ani nezvyčajné, aby si stavbu objednali u architektov susednej Viedne či Budapešti. V tomto období začali do stavebníctva pomaly prenikať aj nové technológie a materiály, hoci spočiatku len pod povrchom budov. V staviteľstve sa začínal používať betón, železobetón, oceľ i sklo. Za inovátorov v tejto oblasti u nás môžeme považovať firmu Pittel a Brausewetter, ktorá má prvenstvo v realizácii stavieb so železobetónovou konštrukciou. V roku 1880 vybudovali v Prešporoku prvú betónovú kanalizačnú sieť Uhorska. Nové možnosti povrchových úprav so sebou priniesla secesia, kedy sa výraznejšie začali používať aj majolika, sklo, mozaika a glazované materiály. Nevymizli však ani tradičné stavebné materiály.¹⁴ Ukážkou kombinovania tehál a keramiky na priečeliach budov je napríklad komplex Výskumného ústavu vinárskeho na Matúškovej ulici, budova Odbornej školy kovorobnej na Fajnorovom nábreží, sirotinec na Hlbokej ceste a či už neexistujúca synagóga neológov na Rybnom námestí.¹⁵

Druhá polovica 19. storočia priniesla aj rozšírenie a zmeny v typológii stavieb, čo súviselo nielen s novými materiálmi a technológiami, ale aj s meniacimi sa požiadavkami na bývanie. Do kategórie obytných budov môžeme zaradiť nájomné domy, ktoré sa rozšírili už začiatkom storočia ako vhodný typ bývania aj pre menej majetných. Pre majiteľov predstavovali výhodnú investíciu a často si ich nechávali stavať aj rôzne inštitúcie. Ďalším rozšíreným typom obytnej stavby prelomu 19. a 20. storočia sa stali vily budované (vtedy) na perifériách mesta.¹⁶ V tomto období zaznamenali veľký rozmach aj robotnícke kolónie, ktoré nechávali vybudovať buď majitelia tovární pre svojich zamestnancov, mestská samospráva, alebo rôzni mecenáši. Takéto kolónie mali Klingerova továreň, Kúlmayerova továreň, Danubius, Dynamitka, Patrónka či zimný prístav. V roku 1905 bolo v meste 700 robotníckych bytov.¹⁷ Takisto by sme v meste našli viacero kasárenských budov.

Populárne boli letné pohostinstvá a výletné podniky v blízkom okolí Prešporoku. Najväčším takýmto podnikom v meste bol Bellevue, postavený v roku 1895 nad Pražskou ulicou. Takisto sa stavali hotely, reštaurácie, kaviarne a cukrárne. V roku 1860 to bol napríklad hotel Savoy (dnes časť hotela Carlton).¹⁸ Emil Kumlik vo svojej publikácii *Bratislava – Pozsony – Pressburg 1907* tieto podniky vymenúva. Uvádza desať hotelov a hostincov, 37 reštaurácií, 21 hostincov v extraviláne mesta, 16 kaviarní a 13 cukrární. Názvy ani presný počet viech neuvádza.¹⁹

V Prešporoku bola zastúpená tiež široká škála verejných budov. Po uzákonení povinnej školskej dochádzky v roku 1868 sa začalo s masívnejšou výstavbou školských budov, prípadne s úpravou už existujúcich, čo podmienil aj vznik nových typov škôl. Pozornosť sa takisto venovala kultúrnym inštitúciám a ich budovám (divadlá, reduta, verejné knižnice), no účelovej budovy múzea sa mesto dočkalo až po prvej svetovej vojne. Rozvíjajúca sa komunikačná infraštruktúra podnietila stavbu novej poštovej budovy (dokončená v roku 1912). Budovali sa reprezentatívne administratívne budovy pre úrady, banky či sporiteľne, napríklad v roku 1911 bola

¹⁴ BENYOVŠZKY, Ágnes Mánya. *Belle Époque. Architekti a stavitelia v Prešporoku 1890 – 1914*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2014, s. 16-21, 67-69, 169.

¹⁵ SZÖNYI, Andrej. *Tak rástla Bratislava. Vývin architektúry a stavebníctva v Bratislave*. Bratislava : Pallas, 1978, s. 111.

¹⁶ BENYOVŠZKY, ref. 14, s. 48-50, 53.

¹⁷ SZÖNYI, ref. 15, s. 167.

¹⁸ BENYOVŠZKY, ref. 14, s. 50, 60, 62.

¹⁹ KUMLIK, ref. 11, s. 11-16.

postavená budova *Uhorskej eskontnej a zmenárenskej banky* na Hlavnom námestí. Novinkou v tomto období boli i zasklené pasáže a veľkopriestorové skleníky. Vznikali tiež nové typy nemocničných budov, ako aj samotných nemocníc, väčšinou vďaka podpore bohatých mecenášov. Čo sa týka sakrálnych stavieb, v tomto období skôr zaznamenávame puristické tendencie pri „obnove“ už existujúcich, no bolo postavených aj niekoľko nových kostolov a synagóg.

Poslednou, no nemenej významnou kategóriou boli priemyselné stavby továrenských areálov, budované hlavne z tehál. Radíme sem aj výstavbu železničných staníc, ktoré často vychádzali z typových projektov (avšak prispôbovaných lokálnym podmienkam).²⁰

Z hľadiska architektonických slohov spadá toto obdobie ešte do konca klasicizmu a následne nastupuje neoslohová (historizujúca, romantická) architektúra a secesia. Neoslohová architektúra prevládala od druhej polovice 19. storočia až po nástup moderny v 20. rokoch 20. storočia.

Pre stavby z obdobia neskorého klasicizmu je typická osová symetria, strohé riešenie, úzke vstupné chodby, rovnaká vzdialenosť okien, typizované liatinové zábradlia či priemyslovo vyrábané dekoratívne prvky. Stavali sa obytné domy,

Obr. č. 1: Blumentálsky farský kostol

(1888) či kalvínsky kostol na Námestí SNP (1914). Z tohto obdobia máme aj zmienky o reštaurovaní stredovekých stavieb, napríklad Dómu sv. Martina (1878, puristické zásahy v interiéri), a spadá sem aj vybudovanie novej radnej siene (1861, neskôr zbúraná). Z roku 1908 sa zachovali dva nájomné domy pri Maróthyho ulici.²³

²⁰ BENYOVSZKY, ref. 14, s. 54-64.

²¹ ŠÁŠKY, ref. 10, s. 118-120.

²² WÖHRLIN, Traugott. *Nábytkové slohy od antiky po súčasnosť*. Praha : Grada Publishing, a.s., 2008, s. 125-127.

²³ ŠÁŠKY, ref. 10, s. 121-122.

Romantické predstavy o architektúre sa prejavili tiež pri stavbe synagógy ortodoxnej židovskej komunity pri Zámockej ulici (1862 – 1863) postavenej v orientálnom štýle podľa projektu Ignáca Feiglera ml. a synagógy neológov (1894) postavenej v maurskom štýle podľa projektu Dionýza Milcha na Rybnom námestí, ktorú zbúrali pri stavbe Mosta SNP v roku 1969.²⁴

Neorenesančné stavby väčšinou nadväzovali na klasicizmus, kládli však dôraz na väčšiu reprezentatívnosť objektov, dekoratívnosť a lastickosť. Používali sa priemyselne vyrábané plastické a dekoračné prvky. Novinkou bol prístup do bytov prostredníctvom schodísk či vnútorných chodieb a nie cez pavlače. Spadajú sem napríklad stavby I. Feiglera ml. na Štúrovom námestí (po 1870), ako Dessewfyho palác alebo Lanfranconiho nájomný dom. Oblúbenou témou sa stalo aj napodobovanie ranej severskej renesancie, ktorej typické prvky predstavuje striedanie tehlových a omietaných častí či preferovanie strmých striech.²⁵

Obr. č. 2: *Vila lekára Vojtecha Tauschera*

Neobaroková architektúra je typická výraznou plasticitou, používaním rôznych tvarov okien a striech, ornamentálnosťou, používaním vežičiek, arkierov či pilastrov. Priekopníkom tohto smeru u nás bol viedenský architekt Viktor Rumpelmeyer. Za jeho najvydarenejšiu stavbu je považovaný palác Jána Pálffyho na dnešnom Hviezdoslavovom námestí (1884). V tomto štýle bola postavená aj tržnica alebo rad nájomných domov, ktorý vznikol na Štúrovej ulici podľa projektu firmy Kittler a Gratzl. Kittler sa ním inšpiroval aj pri stavbe vily lekára Vojtecha Tauschera na Štefánikovej ulici.²⁶

Tento sloh reprezentuje i nová budova hlavnej pošty (1909 – 1912), postavená na mieste starého paláca na dnešnom Námestí SNP. Jej základy boli postavené hlavne z tehál, no v podpivničenej časti má aj železobetónové stropy.²⁷ Neobarok bol považovaný za sloh najviac zodpovedajúci charakteru mesta.

Neorokokovú architektúru reprezentuje dom lekárniky Pisztoryho na Štefánikovej ulici (stĺpový portál, stredový balkón, bohatá ornamentika, kovaná brána a zábradlia). Z historizujúcich slohov sa však najdlhšie udržal neoklasicizmus, ktorý prežíval až do obdobia Prvej republiky (napr. stavba Zemedelského múzea v roku 1922, dnes sídelná budova SNM). K stavbám postaveným v tomto slohu zaradujeme bankovú a obytnú budovu na rohu Námestia SNP a Klobučnickej ulice (1910 – 1912), dvojposchodovú budovu na Námestí 1. mája (1912), ktorá bola sídlom slobodných murárov, či dokonca továreň Danubius (1907 – 1908).²⁸

Secesná architektúra, ktorá vznikala na prelome 19. a 20. storočia, priniesla nové dekoratívne prvky inšpirované najmä prírodou (rastlinné motívy) a napomáhala aj zavádzaniu nových materiálov do stavebníctva. Ako prvá sa k nám dostala viedenská secesia (napr. domy v okolí Štúrovej ulice a Šafárikovho námestia) a po

²⁴ KUMLIK, ref. 11, s. 89, 95-96.

²⁵ ŠÁŠKY, ref. 10, s. 123-124.

²⁶ ŠÁŠKY, ref. 10, s. 124-126.

²⁷ GAŽO, Mikuláš – HOLČÍK, Štefan – ZINSER, Otto, ref. 7, s. 45.

²⁸ SZÖNYI, ref. 15, s. 106, 159-160.

nej budapeštianska secesia. Jej predstaviteľom bol architekt Ödön Lechner, ktorý sa snažil o vytvorenie „maďarského národného slohu“. Často využíval staromaďarské a orientálne prvky či mozaiku. Postavil budovu gymnázia na Grösslingovej ulici (1906 – 1908), ako aj Kostol sv. Alžbety (Modrý kostolík, 1910 – 1913), pričom na oboch využil farebné majolikové obklady.²⁹ Ďalšou secesnou stavbou bol hotel Deák, ktorý bol postavený v roku 1910 na mieste klasicistickej jazdiarne na Štefánikovej ulici. Stavba bola ozdobená ornamentálnymi a figurálnymi maľbami na fasáde od Pavla Sujána, ktoré však po 1. svetovej vojne odstránili.³⁰ Vojenský inžinier Josef Rittner navrhol budovu vojenského veliteľstva s bohatou ornamentálnou úpravou na dunajskom nábreží (1911 – 1912, dnes budova Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského). Na naše územie prenikla aj nemecká forma secesie, tzv. Jugendstil. Ukázkou je napríklad banka na Hlavnom námestí (1906) či Dom diakoniek (1912). Aj napriek krátkemu trvaniu môžeme nájsť prejavy secesie (vo svete aj u nás) na širokej škále budov, od dopravných stavieb, univerzitných budov, hotelov, obchodných domov, cez sakrálne a kultúrne stavby až po vily a nájomné domy.³¹

Dobrou ukázkou eklekticismu v architektúre je dostavba radnice v rámci jej prepojenia s Primaciálnym palácom. Architekt J. Hubert tu využíval neogotické, neorenesančné aj neobarokové prvky. Ako ďalší príklad eklektickej architektúry uveďme budovu Reduty (1914 – 1919). Stavba má aj prvky neorokoka s plasticky výraznou fasádou, interiéry majú bohatú štukovú výzdobu, ktorá je nanosená na sieťovinu zavesenú na oceľovej konštrukcii. Veľkú ozdobnosť a ornamentalizmus získavali eklektické stavby aj vďaka priemyselne vyrábaným prvkom.³² Andrej Szönyi do obdobia eklekticismu zaraďuje aj tvorbu Ignáca Feiglera ml., ako napríklad už spomínané nájomné domy na Námestí Ľudovíta Štúra. Podľa neho stavby obdobia neskorého eklekticismu nedodržiavajú osovú symetriu a nemajú ani rovnaké tvary a rozmery okien.³³

Obr. č. 3: Reduta

Čulá stavebná činnosť 19. a začiatku 20. storočia dodnes zanechala stopy na podobe mesta. Ak teda chceme nazrieť do minulých storočí, môžeme sa vydať na prechádzky po meste a obdivovať architektonické diela. Záleží na každom, koľko času chce stráviť pešími vychádzkami, pretože pamiatky na 19. a skoré 20. storočie nájdeme skoro po celom meste. Stačí sa len poriadne porozhliadnuť. V niektorých častiach sú to skôr solitéry, inde vznikli celé štvrte a nové ulice. Spomedzi väčších celkov môžeme uviesť oblasť Palisád³⁴ a Štefánikovej ulice, na opačnom konci mesta je to zase Štúrova ulica a Šafárikovo námestie. Stavby z tohto obdobia nájdeme však

²⁹ ŠÁŠKY, ref. 10, s. 127-128.

³⁰ GAŽO, Mikuláš – HOLČÍK, Štefan – ZINSER, Otto, ref. 7, s. 151, 155, 157.

³¹ SZÖNYI, ref. 15, s. 159-160.

³² VESELOVSKÝ, Juraj – JANÁKOVÁ, Oľga. *Historický interiér*. Zvolen : Technická univerzita, 2011, s. 78-79.

³³ SZÖNYI, ref. 15, s. 103-106, 109, 111.

³⁴ Architektúru okolia Palisád, Hradného vrchu, Kalvárie, Slavína a Horského parku nám približuje napríklad publikácia Jána Bahnu a Tomáša Berku *Vily nad Bratislavou*, v ktorej autori popisujú aj možné vychádzkové trasy po tejto oblasti. (BERKA, Tomáš – BAHNA, Ján M. *Vily nad Bratislavou*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2013, 592 s.)

aj na dnešnom Námestí SNP, Ľudovíta Štúra, Hviezdoslavovom námestí, Obchodnej ulici a mnohých ďalších. Dodnes sa zachovali aj niektoré priemyselné areály.

Pre ukážku som vybrala fotografie niekoľkých viac či menej známych budov z tohto obdobia, ktoré sa nachádzajú v rôznych častiach mesta. Sú to stavby z oblasti Štefánikovej ulice a Palisád, viacerých námestí, Štúrovej a Grösslingovej ulice.

Obr. č. 4-6: Štefánikova 27; Sládkovičova 9; „Štefánka“, Palisády 59

Bývanie – interiéry, vybavenie domácností

Počet domov a bytov v Prešporku počas 19. storočia stúpал len pozvoľne. Väčší rozmach začínal až počiatkom 20. storočia. V roku 1880 sa v meste nachádzalo okolo 2 100 domov a zhruba 14 500 bytov. Koncom prvého desaťročia 20. storočia sa počet domov zvýšil na 3 204 a počet bytov na 16 968. V roku 1918 tieto počty stúpili na 3 512 domov so 17 827 bytmi (v priemere 5 bytov na dom). V tomto čase ešte stále prevažovali prízemné alebo jednoposchodové obytné objekty.³⁵

Na úroveň bývania, ako aj na charakter jednotlivých lokalít mala vplyv aj sociálna štruktúra obyvateľstva, kedy novovzniknuté štvrte mali často z triedneho hľadiska homogénny charakter. Zónovanie však nachádzame i v rámci jednotlivých budov – prvé poschodie bývalo najviac zdobené a najreprezentatívnejšie, pričom tieto kvality sa s výškou znižovali. Takisto musíme brať do úvahy, že požiadavky na bývanie a kritériá výberu nezáležali len na sociálnej príslušnosti či ekonomických možnostiach rodiny, ale menili sa aj s dobou, v ktorej sa výstavba odohrávala.³⁶

Vymoženosti modernej doby postupne prenikali aj do jednotlivých domácností. Vybudovala sa kanalizácia, zavádzali sa vodovody, plyn či elektrina. Svoje miesto v domácnostiach si postupne získavali aj kúpeľne, hoci nie každý si ich ešte mohol dovoliť.³⁷ Tento nedostatok mohli čiastočne vynahradiť verejné kúpele, ktorých tradícia v meste siaha až do 14. storočia. K takýmto zariadeniam patrili vodoliečebný a kúpeľný ústav Grössling (1895), súkromný vodoliečebný ústav na Hlbokej ceste (1900) či Ľudové kúpele na Obilnom trhu (Kollárovo námestie, 1903). Avšak pri novobudovaných nájomných domoch (napr. oblasť Palisád, Štefánikovej ulice, Dunajskej ulice, Kollárovo námestie) už vidno meniace sa nároky na bývanie. Tieto

³⁵ OBUCHOVÁ, Viera – JANOVIČKOVÁ, Marta. *Každodenný život a bývanie v Bratislave v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2011, s. 12.

³⁶ SALNER, Peter, a kol. *Taká bola Bratislava*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1991, s. 24-25.

³⁷ OBUCHOVÁ, Viera – JANOVIČKOVÁ, Marta, ref. 35, s. 16.

stavby mali veľké svetlé izby, sociálne zariadenie, priestory rozdelené pre súkromný a spoločenský život a často aj izbu pre domáce služobníctvo.³⁸

Väčšina miestností bytov zastávala funkcie, ktoré sa vykryštalizovali v priebehu stáročí, ale aj tak tu možno badať nové trendy. Významnú úlohu v spoločenskom živote majetnejších mestských vrstiev tohto obdobia zohrával salón, prostredníctvom ktorého sa chceli priblížiť životnému štýlu šľachty. Hoci to zvyčajne bola najväčšia a najlepšie zariadená miestnosť bytu, jeho využívanie nepatrilo do každodenného života meštianskych rodín. Používal sa najmä ako reprezentatívny priestor pre spoločenské udalosti. Ďalšou „novou“ miestnosťou bytov vyššej kategórie na prelome 19. a 20. storočia sa stal kabinet slúžiaci zvyčajne ako pracovňa. Ďalej by sme tam mohli nájsť spálne (prípadne detskú izbu), jedáleň, pánsku pracovňu, kúpeľňu, kuchyňu a izbu pre slúžku. V menej priestorných bytoch často jedna miestnosť združovala funkcie viacerých. Dobové trendy sa samozrejme odrážali aj v spôsobe zariadenia bytu, hoci napríklad pre staré meštianske rodiny bolo skôr otázkou prestíže prezentovanie a zachovanie rodinnej histórie aj v podobe vybavenia domácností.³⁹

Súdobý záujem o historické slohy sa samozrejme prenášal aj do nábytkovej tvorby, a hoci existovali eklektické prúdy, vlastníctvo „slohovo čistého“ nábytku bolo považované za vec prestíže. Zariadenie interiérov bolo z hľadiska prezentácie postavenia a majetku pre majiteľov rovnako významné ako architektonický výzor budovy. Možno aj z toho dôvodu vznikali projekty prezentujúce ideálne návrhy výzoru interiérov. V prvej polovici 19. storočia prevládal biedermeier, no už aj náznaky neoslohov. Už okolo roku 1830 sa objavuje neorokoko a od 60. rokov 19. storočia to bola primárne neorenesancia a klasicizmus. V našom prostredí mala značný vplyv aj inšpirácia nemeckou renesanciou. Okrem klasických foriem sa objavovali tiež nové typy nábytku, viaceré druhy kresiel vznikli vo Francúzsku počas obdobia druhého cisárstva, no napríklad hojdiacie kreslo pochádza z USA (okolo roku 1850). Ďalšou novinkou boli aj vyklápacie posteľe, ktoré do Európy prišli z USA po roku 1876. Koniec 70. rokov priniesol naturalistické tendencie, ale zároveň aj opätovný nádech baroka a rokoka a obnovil záujem o orientálne krajiny, najmä o japonské umenie. S koncom 90. rokov sa vrátili klasicizujúce tendencie a obnovil sa záujem o tapisérie, ktoré sa začali využívať aj pri tvorbe nábytku (napríklad ako čalúnenie). S prelomom storočí nastupuje krátke obdobie secesie, ktoré bolo predzvesťou moderného dizajnu.⁴⁰ Veľký dôraz sa kládol na zariadenie interiérov, ktoré boli dopĺňané rôznymi umeleckými dielami. Architekti v tomto období často pre jednotlivé stavby navrhovali i mobiliár, menšie interiérové vybavenie a predmety každodennej potreby v snahe o vytvorenie jednotného interiéru.⁴¹

Nábytková tvorba tohto obdobia čerpala zo širokej ponuky historických vzorov a motívov, hotový produkt však nemal byť iba esteticky zaujímavý, ale i funkčný a finančne prijateľný. Zrejme aj preto v tomto období zaznamenávame určitú racionalizáciu výzdoby, ako napríklad použitie umelého kameňa, využitie šablónových malieb, tapiet alebo sadrových odliatkov pri štukatárskej výzdobe.⁴²

³⁸ SALNER, Peter, a kol. ref. 36, s. 26, 30.

³⁹ OBUCHOVÁ, Viera – JANOVIČKOVÁ, Marta, ref. 35, s. 16-18, 70.

⁴⁰ MALEČKOVÁ, Katarína. Historizmus v umeleckom remesle. In: *Historizmus v umeleckom remesle. Zborník príspevkov zo sympózia*. Zostavila Katarína Malečková. SNM - Múzeum Bojnice, 2002, s. 5-13.

⁴¹ VESELOVSKÝ, Juraj – JANÁKOVÁ, Oľga, ref. 32, s. 84-86.

⁴² Tamže, s. 77, 80.

Historické slohové detaily sa dodržiavali nielen pri tvaroch, ale aj pri zdobení nábytku, samozrejme aj použitím moderných technologických postupov, napríklad pri výrobe tenkých dýh. Bežné bolo dyhovanie a morenie nábytku, zdobenie rezbárskymi technikami či intarziou, čalúnenie kožou, textilnými poťahmi alebo napodobeninami gobelínových výšiviek a nábytok mohol byť aj vypletaný.⁴³

Okrem historických vzorov sa preberali aj motívy z ľudového umenia, čím sa chceli jednotlivé národy aspoň čiastočne odlíšiť od univerzálneho prúdu historizujúcich štýlov. Príkladom sú aj tzv. národné izby, kde sa nábytok zdobil motívmi prevzatými z ľudového umenia určitej geografickej oblasti.⁴⁴ V tomto období sa totiž konali nielen priemyselné výstavy, ale aj národopisné výstavy, kde sa mohli prezentovať jednotlivé národy so svojimi typickými remeslami a výrobkami. Jednou z najväčších v Rakúsko-Uhorsku bola Národopisná výstava v Prahe z roku 1895.⁴⁵

Technické novinky 19. storočia sa však nepremietli len do oblasti priemyselnej výroby, ale aj do prostredia samotných domácností, kde sa zavádzali napríklad nové ventilačné systémy a ku koncu storočia výťahy. V prvej polovici storočia sa začalo využívať plynové osvetlenie a koncom storočia už aj elektrické. Plyn sa však v domácnostiach nepoužíval iba na svietenie, ale aj na varenie či ako pohon pre rôzne zariadenia, ako napríklad žehličky. Prvú praktickú elektrickú žehličku vynášiel H. W. Seeley v roku 1882.⁴⁶

K postupne zavádzaným novinkám patrili aj splachovacie záchody a kúpeľne. Tí, ktorí v bytoch kúpeľne nemali, používali na osobnú hygienu lavóry alebo prenosné plechové vane, prípadne mohli navštíviť niektoré z verejných kúpeľov.⁴⁷ Pre zaujímavosť spomeňme, že spotreba mydla v roku 1910 v Rakúsku bola 4,2 kg za rok na osobu.

Prvé práčky si cestu do domácností našli na prelome 19. a 20. storočia. Najskôr boli drevené a horúca voda sa do nich musela nosiť z kuchyne. Neskôr, keď boli

Obr. č. 7-9 :
Ukážka nábytku z konca 19. a začiatku 20. storočia zo zbierkových fondov Múzea mesta Bratislavy
MMB stolička (U-04152-002); MMB stolička čalúnená (U-03257-002); MMB Kreslo (U-04178)

⁴³ JANOVÍČKOVÁ, Marta. Historizmus v nábytkovej tvorbe. In: *Historizmus v umeleckom remesle. Zborník príspevkov zo sympózia*. Zostavila Katarína Malečková. SNM - Múzeum Bojnice, 2002, s. 16-19.

⁴⁴ Tamže, s. 17.

⁴⁵ DLABAL, Stanislav, *Nábytkové umění. Vybrané kapitoly z historie*. Praha: Grada Publishing, 2000, s. 193.

⁴⁶ VESELOVSKÝ, Juraj – JANÁKOVÁ, Oľga, ref. 32, s. 77; OBUCHOVÁ, Viera – JANOVÍČKOVÁ, Marta, ref. 35, s. 68; WILKINSON, Philip. *100 najväčších vynálezov*. Bratislava: Timy, 1998, s. 61.

⁴⁷ OBUCHOVÁ, Viera – JANOVÍČKOVÁ, Marta, ref. 35, s. 40.

Obr. č. 10: Apponyiho palác, dámsky salón v štýle neorokoka

skôr len pre továrenské priestory, keďže bol príliš veľký. Výroba menších vysávačov pre domácnosti začala v roku 1908. Ešte pred tým však M. Bissel vytvoril mechanickú metlu (1876), ktorá zbierala prach do škatule pomocou kief a udržala sa ako alternatíva na čistenie kobercov aj po vynájdení vysávača.⁵⁰

Z drobnejšieho vybavenia spomeňme elektrické domové zvončeky, ktoré sa objavujú koncom 19. storočia či patentný zámok z roku 1861 značky Yale používaný dodnes. Zhruba v tej dobe sa objavuje prvé linoleum, ktoré vymyslel F. Walton a stalo sa prvou úspešnou hladkou podlahovou krytinou.⁵¹

Expozície a výstavy približujúce každodenný život meštianskeho obyvateľstva 19. a začiatku 20. storočia

Hovorí sa, že architektúra je svedectvom čias, no našťastie nie je tým jediným, čo nám ostalo ako pripomienka tohto zaujímavého obdobia. Zachovalo sa nám aj množstvo predmetov dokladujúcich bežný život v 19. a začiatkom 20. storočia, a to ako súčasť zbierkových fondov múzeí. Úlohou múzeí však nie je zbierkové predmety iba získavať, uchovávať a odborne spracovávať, ale aj prezentovať verejnosti prostredníctvom expozícií, výstav a sprievodných programov.

Rozsiahle zbierky dokumentujúce históriu Bratislavy a blízkeho okolia, ako aj jej obyvateľov, nájdeme v *Múzeu mesta Bratislavy*, pod ktoré v súčasnosti patrí 11 múzeí. Pokiaľ však chceme nazrieť len do 19. a 20. storočia, nemusíme navštíviť všetky. Oplatí sa však zájsť na Hlavné námestie. Expozíciu so zameraním na nábytok nájdeme v *Múzeu historických interiérov* v Apponyiho paláci. Táto bola sprístupnená v roku 2008 s cieľom priblížiť návštevníkom kultúru bývania šľachty a meštianstva od konca 18. po koniec 19. storočia. Expozícia sa nachádza na prvom a druhom poschodí paláca, pričom každá miestnosť je zariadená tak, aby reprezentovala určitý sloh. Na prvom poschodí sa zachovala aj pôvodná výzdoba stien. Stručné informácie o vystavených predmetoch sa dozvedáme z panelov s fotografiou miestnosti, na ktorej sú jednotlivé predmety očíslované. V Apponyiho paláci sídli aj *Vinohradnícke*

⁴⁸ JAROLÍMKOVÁ, Stanislava. *Co ještě nevíte o životě našich předků*. Motto, 2013, s. 84-85.

⁴⁹ BRIDGMAN, Roger. *1000 objavov a vynálezov*. Perfekt, 2007, s. 180.

⁵⁰ WILKINSON, Philip, ref. 46, s. 44, 52, 58, 74.

⁵¹ BRIDGMAN, Roger, ref. 49, s. 143-144.

múzeum. Hneď vedľa, v priestoroch Starej radnice, je *Múzeum dejín mesta*, ktoré nám sprostredkúva dejiny Bratislavy od praveku až po 30. roky 20. storočia a môžeme tu vidieť rozličné predmety nielen z každodenného života. Tiež sem môžeme zaradiť *Múzeum hodín*, tzv. Dom u Dobrého pastiera, ktoré sa zameriava na prezentáciu hodinárstva v 17. až 19. storočí.⁵²

Zbierkové predmety z obdobia prelomu 19. a 20. storočia uchováva aj *Slovenské technické múzeum*, ktoré sa zameriava na dokumentáciu vývoja vedy a techniky na Slovensku. Jednou z jeho pobočiek je *Múzeum dopravy* na Šancovej ulici v Bratislave, kde sa nachádza expozícia prezentujúca vývoj cestnej a železničnej dopravy. Neuchováva však iba exponáty z 20., ale aj z 19. storočia, ako sú koče, prvé velocipédy, parné rušne a vagóny alebo dobové technické vybavenie. Samotné múzejné priestory sú situované na koľajisku a v skladoch prvej stanice parnej železnice v Bratislave z 19. storočia.⁵³

Pokiaľ sa vydáme ďalej od centra, tak v Bratislave v Podunajských Biskupiciach nájdeme *Múzeum obchodu*, ktorého úlohou je dokumentácia vývoja obchodu a pohostinstva na našom území od najstarších čias až po súčasnosť. Väčšina zbierkových predmetov pochádza z 20. až 40. rokov 20. storočia, no nájdú sa medzi nimi aj predmety z konca 19. storočia, či dokonca písomnosti z konca 18. storočia. Tvoria ich rôzne úžitkové predmety, najmä mechanické pracovné pomôcky (registračné pokladne, váhy, automaty, zásobníky na tovar), obaly tovaru z rozličných materiálov, predmety každodennej potreby, propagačné materiály, písomnosti, ale aj zariadenie obchodov a pohostinstiev. Prehľad zbierok nám poskytujú aj tri publikácie vydané múzeom, ktoré sú dostupné k nahliadnutiu tiež na internetovej stránke múzea.⁵⁴ *Múzeum obchodu* sa podieľalo aj na vzniku prevádzky „Obchod v múzeu“ (2013), ktorý sa nachádza na Bielej ulici č. 6 v Bratislave a predstavuje kombináciu obchodu so zmiešaným tovarom a múzejnej expozície. Tento projekt prináša atmosféru predajne z prvej polovice 20. storočia, kde si návštevníci môžu nielen kúpiť tradičné výrobky, ale aj prezrieť ukážku zo zbierkového fondu Múzea obchodu.⁵⁵

Okrem stálych expozícií možno v súčasnej dobe navštíviť aj tematické výstavy, ktoré tiež približujú obdobie 19. a začiatku 20. storočia. K našej téme sa viaže výstava *Slovenskej národnej galérie Biedermeier*,⁵⁶ ktorá prezentuje tento interiérový sloh začiatku 19. storočia. Vystavené sú tu nielen obrazy a sochy, ale aj nábytok a úžitkové predmety. Je to výstavný projekt, do ktorého sú zapojené viaceré slovenské, ale i zahraničné kultúrne inštitúcie, a teda nie všetky vystavené exponáty majú priamu nadväznosť na prostredie Bratislavy. Výstava bola otvorená 19. júna 2015.

⁵² *Múzeum mesta Bratislavy – Múzeá*. dostupné on-line: http://www.muzeum.bratislava.sk/dp/id_ktg=51&p1=52 [15.3. 2015]; *Múzeum hodín – dom U dobrého pastiera*. dostupné on-line: http://www.muzeum.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700015&id=1020&p1=1010 [15.3. 2015]; *Múzeum dejín mesta - Stará radnica*. dostupné on-line: http://muzeum.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700015&id=1589 [15.3. 2015].

⁵³ *Múzeum dopravy v Bratislave*. dostupné on-line: <http://stm-ke.sk/index.php/sk/muzeum-dopravy-v-bratislave> [23.3. 2015].

⁵⁴ *Múzeum obchodu Bratislava – Zbierky*. dostupné on-line: <http://www.muzeumobchoduba.sk/zbierky.php> [23.3. 2015].

⁵⁵ *Obchod v múzeu – interaktívne Múzeum obchodu*. dostupné on-line: <http://www.muzeumobchoduba.sk/ovm.php#> [23.3. 2015].

⁵⁶ Detailnejšie informácie o výstave môžete nájsť na internetovej stránke <http://www.webumenia.sk/clanok/biedermeier> [15.8. 2015].

Biedermeier (1815 – 1840) považujeme za posledný samostatný sloh v európskych interiéroch. Značne rozšírený bol najmä v nemecky hovoriacich krajinách. Nábytok tohto obdobia sa vyznačoval jednoduchými a elegantnými tvarmi a čiastočne ho môžeme považovať za pokračovateľa empíru. Nábytok mal zvyčajne hladký naleštený drevený povrch (populárne boli orech, jablň či čerešňa), poťahy bývali aj vzorované, ako dekorácia sa používali hlavne motívy kruhov a štvorcov. Podlahy bývali drevené, steny boli pokryté tapetami a zdobené maľbami, grafikami, portrétmi či zrkadlami. Typickým prvkom boli aj skladané záclony a závesy. Nábytok mal byť pohodlný a mal spríjemňovať bývanie.⁵⁷

Použité pramene a literatúra (Sources)

Literatúra

- BENYOVSZKY, Ágnes Mánya. *Belle Époque. Architekti a stavitelia v Prešporku 1890 – 1914*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2014, 224s.
- BRIDGMAN, Roger. *1000 objavov a vynálezov*. Perfekt, 2007, 256s.
- DLABAL, Stanislav. *Nábytkové umění. Vybrané kapitoly z historie*. Praha : Grada Publishing, 2000, 309 s.
- FRANCOVÁ, Zuzana. Obyvatelia – sociálna a konfesijná skladba. In: *BRATISLAVA. Zborník Mestského múzea Bratislava X*. (1998) Zodp. redaktor Peter Hyross. Bratislava: Mestské múzeum, 1998, s. 17-38.
- GAŽO, Mikuláš – HOLČÍK, Štefan – ZINSER, Otto. *Bratislava pred sto rokmi a dnes*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, 201s.
- HORVÁTH, Vladimír. *Bratislavský topografický lexikón*. Bratislava: Tatran, 1990, 408s.
- JAROLÍMKOVÁ, Stanislava. *Co ještě nevíte o životě našich předků*. Motto, 2013, 256s.
- KACÍREK, Ľuboš – TIŠLIAR, Pavol. *Petržalka do roku 1918*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o. z., 2014, 116s.
- KUMLIK, Emil. *Bratislava – Pozsony – Pressburg 1907*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2005, 144s.
- MALEČKOVÁ, Katarína. Historizmus v umeleckom remesle. In: *Historizmus v umeleckom remesle. Zborník príspevkov zo sympózia*. Zostavila Katarína Malečková. SNM - Múzeum Bojnice, 2002, s. 5-14.
- OBUCHOVÁ, Viera – JANOVIČKOVÁ, Marta. *Každodenný život a bývanie v Bratislave v 19. a 20. storočí*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2011, 296 s.
- ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Ferdinandovo mesto*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2004, 143s.
- ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Mesto Františka Jozefa*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2005, 160s.
- ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Nové Mesto*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2007, 176s.
- ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Podhradie*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2003, 144s.

⁵⁷ WÖHRLIN, ref. 22, s. 109-116, 132, 137.

- ORTVAY, Tivadar. *Ulice a námestia Bratislavy – Staré mesto*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2006, 216s.
- SALNER, Peter, a kol. *Taká bola Bratislava*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 1991, 200s.
- SZÖNYI, Andrej. *Tak rástla Bratislava. Vývin architektúry a stavebníctva v Bratislave*. Pallas: Bratislava, 1978, druhé vydanie, 216s.
- ŠÁŠKY, Ladislav. *Sprievodca po pamiatkach Bratislavy II. diel*. Bratislava: Bratislavská informačná a propagačná služba, 1987, 383s.
- TIŠLIAR, Pavol. Etnická a konfesijná skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. In: *BRATISLAVA XXI, Zborník Múzea mesta Bratislavy*. Zodp. redaktor Peter Hyross, Bratislava : Múzeum mesta Bratislavy, 2009, s. 41-52.
- VARGOVÁ, Lenka. *Každodenný život meštianskej rodiny, dokumentácia v zbierkovom fonde múzea : diplomová práca*. Bratislava: FiF UK, 2015, 87s.
- VESELOVSKÝ, Juraj – JANÁKOVÁ, Oľga. *Historický interiér*. Zvolen: Technická univerzita, 2011, 228s.
- WILKINSON, Philip. *100 najväčších vynálezov*. Bratislava: Timy, 1998, 110s.
- WÖHRLIN, Traugott. *Nábytkové slohy od antiky po súčasnosť*. Praha: Grada Publishing, a. s., 2008, 223s.

Elektronické zdroje

Múzeum dejín mesta - Stará radnica. dostupné on-line: http://muzeum.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700015&id=1589 [15.3. 2015].

Múzeum dopravy v Bratislave. dostupné on-line: <http://stm-ke.sk/index.php/sk/muzeum-dopravy-v-bratislave> [23.3. 2015].

Múzeum hodín – dom Udobréhopastiera. dostupné on-line: http://www.muzeum.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700015&id=1020&p1=1010 [15.3. 2015].

Múzeum mesta Bratislavy – Múzea. dostupné on-line: http://www.muzeum.bratislava.sk/dp/id_ktg=51&p1=52 [15.3. 2015].

Múzeum obchodu Bratislava – Zbierky. dostupné on-line: <http://www.muzeumobchoduba.sk/zbierky.php> [23.3. 2015].

Výstava Biedermeier. Dostupné on-line: <http://www.webumenia.sk/clanok/biedermeier> [15.8. 2015].

Zdroj fotografií

Fotografie stavieb a z výstav - archív autorky

Nábytok z fondov Múzea mesta Bratislavy – archív MMB, 2015